

94 (4949)
Г. 13

Гетьмани України та їхня доба

В. В. ГАЗІН

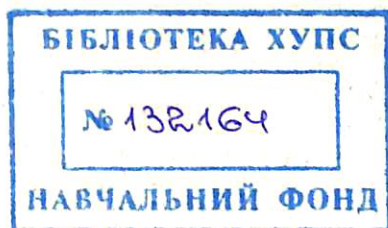
ПАВЛО ТЕТЕРЯ

94(44кр)
Р13

Володимир Володимирович Газін

Гетьмани України та їхня доба

ПАВЛО ТЕТЕРЯ

Київ
АРІЙ

ББК 63.3(4 укр)46
Г13

Газін В. В.

Г13 Павло Тетеря / Володимир Газін. — К. : Арій, 2013. — 224 с. — (Гетьмани України та їхня доба).

ISBN 978-966-498-269-3.

Опрацювавши чимало джерел та історичної літератури, автор подає власне бачення соціально-політичного портрета українського гетьмана Павла Тетері (1663–1665 рр.), аналізує основні напрями його внутрішньої та зовнішньої політики, наголошуючи на зусиллях об'єднати козацьку Україну, яка зазнала трагічного розколу 1663 р. Діяльність П. Тетері й досі недостатньо висвітлена в історіографії, а тому існують серйозні проблеми в дослідженні політичних процесів в Українській державі 60-х років XVII ст. На жаль, оцінки політики гетьмана, зроблені в наукових студіях, відрізняються своєю полярністю. Саме це й зумовило необхідність створення книги, яка стала підсумком тривалої роботи автора над цією темою.

Видання розраховане на широке коло читачів, студентів, викладачів, науковців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3(4 укр)46

ISBN 978-966-498-269-3

© Газін В. В., 2012

© «Видавництво “Арій”»[®], художнє оформлення, 2013

© «Видавництво “Арій”»[®], 2013

Вступ

У середині XVII ст. події в Україні розвивалися надзвичайно бурхливо. Сучасні історики класифікують їх як Національну революцію. У круговерті боротьби за становлення Української держави, сповненої кривавих битв, хитромудрих політичних комбінацій та соціального протистояння, тогочасні лідери українського суспільства шукали найоптимальніші шляхи її подальшого розвитку. У складній внутрішньополітичній обстановці, а також під дією зовнішніх впливів українські гетьмани — наступники Богдана Хмельницького, намагалися продовжити справу Великого гетьмана. Проте в умовах дії низки об'єктивних і суб'єктивних чинників їхні зусилля часто призводили до зворотних наслідків. Оцінки тогочасних подій сучасними вченими-істориками надто неоднозначні, ми можемо спостерігати їхні полярні позиції. Дослідники продовжують «ламати списи», оцінюючи той чи інший крок керівників козацької України, ту чи іншу подію її державного життя. Сама епоха визначила й неоднозначність тогочасних діячів. Сьогодні не можна назвати жодного з гетьманів, полковників чи то козацьких ватажків, які б виступали беззаперечними позитивними героями. Можливо, історія взагалі таких не знає. А тим паче це стосується періоду української історії середини — другої половини XVII ст. Можна уявити, у якій ситуації опинилося тогочасне українське суспільство. Доведені до відчаю жорстоким національно-релігійним та соціальним гнітом з боку Польщі, українське

козацтво, селянство та міщани піднялися на боротьбу за власні права. Українська політична еліта, яка лише переживала стадію формування й основу якої становили козацька старшина, українське патріотично налаштоване духовенство та шляхта, усвідомила необхідність відновлення власної держави. Водночас у суспільстві лунали думки за необхідність збереження українських земель у межах Речі Посполитої. Саме це призвело до розколу серед української шляхти, частина якої опинилася в авангарді польських військ, що вирушали з каральними експедиціями до України. Прагнення порозумітися з Польщею посилювалося з появою «московського чинника», коли Росія після 1654 р., а ще більше після смерті великого українського гетьмана Богдана Хмельницького в 1657 р. розпочала наступ на права Української держави, брутально втручаючись у її внутрішні та зовнішні справи. Крім того, на дії окремих осіб та груп значною мірою впливали політичні інтереси чи то козацької старшини і шляхти, чи то біднішого городового козацтва, чи то найбільш радикальної частини українського суспільства — запорозького товариства. Отже, загальнонаціональні, групові та особисті інтереси перепліталися у свідомості людей тієї епохи й безумовно впливали на їхню діяльність.

Саме за таких умов відбулося входження в історію Павла Тетері-Моржковського, без сумніву — непересічного діяча української історії середини XVII ст. Талановитий політик і дипломат, якому довіряв Б. Хмельницький, доручаючи йому найважливіші завдання, Тетеря в один із найтрагічніших періодів вітчизняної історії опинився біля керма держави. Він залишив по собі пам'ять як один із найбільш невдалих українських гетьманів. Існуючої на сьогодні інформації про його діяльність, безумовно, недостатньо, а переважна більшість історичних оцінок — полярна. Причому, в оцінках діяльності Павла Тетері до останнього часу, на жаль, переважав негатив, закладений ще авторами відо-

мих козацьких літописів — Самовидцем, Григорієм Граблянкою та Самійлом Величком.

Певною мірою продовжено традиції козацьких літописів і в історико-політичному трактаті невідомого автора кінця XVIII — початку XIX ст. «Історія Русів», а також у працях українських істориків першої половини XIX ст. Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Їхнє негативне ставлення до постаті Тетері призвело до «усунення» останнього на другий план порівняно з іншими тогочасними лідерами козацьких угруповань, зокрема Іваном Брюховецьким. Так, М. Маркевич саме останнього називав гетьманом, не застосовуючи цього терміна щодо Тетері. Відтак Тетеря іменується лише «читиринським гетьманом».

У другій половині XIX ст. в українській історіографії затвердився народницький напрям. Характерною його ознакою було те, що на перше місце історики ставили інтереси народу, яким, на їхню думку, мали підпорядковуватися політичні устремління всіх суспільних груп. Це зумовило критику будь-яких дій, що суперечили прагненням більшості українського населення, навіть якщо вони йшли в руслі державних інтересів. Тож політичні зусилля П. Тетері, які були спрямовані на об'єднання та зміцнення держави, але суперечили демократичним ідеям пересічного козацтва, біднішого міщанства та селян, оцінювалися негативно. Засновником народницької історіографії вважається видатний вчений М. Костомаров. Що ж до постаті Павла Тетері, то в науковій спадщині вченого простежуються дві тенденції: перша полягала в тому, що його діяльність розглядалася в тіні гетьманування І. Брюховецького; друга — у традиційно негативній (услід за козацькими літописами) оцінці політики гетьмана. Так, Костомаров вважав, що «сей двулличний себелюб думав тільки про свої користі». Ще один представник народницького напрямку, В. Антонович, як і Костомаров, негативно оцінював особу П. Тетері та його політичну діяльність: «Це тип інтригана,

який не гірш Брюховецького женеться за особистими інтересами», який «боїться усіх більш-менш видатних людей... і ставить своїм завданням знищити їх». Серед останніх історик бачив політичних противників Тетері — І. Поповича та І. Брюховецького. Однак безумовна заслуга дослідника полягала в тому, що він першим спробував створити політичний портрет П. Тетері, присвятивши йому окремий розділ у спільній з В. Бецем праці «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах».

О. Левицький у роботі «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.», характеризуючи діяльність П. Тетері, традиційно негативно оцінював її і називав гетьмана «вищим представником напрямку, де переважали особисті інтереси, егоїстичні інстинкти... Не маючи блискучих здібностей, Тетеря володів розвинутими егоїстичними нахилами, які в нього виражалися в прагненні до наживи». Причину появи таких людей історик вбачав у негативному впливові польської освіти, науки та звичаїв.

Відмінною від думок названих істориків була точка зору відомого дослідника козацтва Д. Яворницького, який стверджував, що «Тетеря був впевненою у своїх політичних поглядах людиною. Він страждав душею й серцем за свою батьківщину і шукав способу поставити її на шлях самостійного та незалежного життя», але, на думку історика, його бачення цього шляху відрізнялося від поглядів українського козацтва.

Із кінця XIX ст. розпочався процес формування державницької школи в історіографії, коли акцент історичного дослідження стали робити на вивченні різних аспектів державного будівництва козацької України. Її риси проявилися вже в роботах видатного українського вченого М. Грушевського, хоча в них ще відчувався народницький вплив. У своїй «Історії України-Руси» він висловив міркування щодо політичної позиції «головного промотора» підготовки Гадяцької угоди з Поль-

щею — П. Тетері. Зокрема відзначав, що його головною метою було утвердження сильної і міцної старшинсько-шляхетської держави. Однак, на думку Грушевського, козацька старшина автономістського спрямування, до якої належав і П. Тетеря, забезпечуючи Гадяцьким трактатом автономію України, залишила без уваги потреби та інтереси народних мас і погодилася на відновлення в Україні шляхетського режиму, що спричинило «великий народний рух» проти унії з Польщею.

Остаточного оформлення державницька концепція набула в роботах В. Липинського. Він першим звернув увагу на важливу роль у творенні козацької держави дрібної української шляхти, до якої належав і Тетеря. Відходячи від однозначно негативної оцінки гетьмана, він писав, що «ця людина, може, не стільки погана, як хитка й дуже слабкого характеру». Саме у слабкості характеру гетьмана історик вбачав причину його перетворення на «слухняне знаряддя» в руках Польщі. Досліджуючи розвиток суспільно-політичних процесів у козацькій Україні у період 1657–1659 рр., він дійшов висновку, що згубні для держави тенденції проявилися ще за життя Б. Хмельницького, але стримувалися його вмідим і рішучим керівництвом. При цьому, аналізуючи процес становлення національної еліти, він висловив міркування, що саме його незавершеність була одним із чинників, що зумовив Руїну. Це безпосередньо вплинуло на результати гетьманування наступників Хмельницького і зокрема — Тетері.

Зі встановленням у Наддніпрянській Україні радянської влади з 20-х років ХХ ст. відчувається ідеологічний вплив державно-партійного апарату на історичну науку, що спричинило кризу державницької історіографії. Проте у працях вітчизняних істориків ще зберігалися ідеї, закладені М. Грушевським. Слід відзначити праці Л. Окиншевича та М. Петровського, у яких автори торкнулися окремих питань досліджуваної нами проблеми. Так, Окиншевич у роботі, присвяченій становленню й

функціонуванню органів влади України-Гетьманщини, згадував і політичну роль Тетері в уряді Хмельницького, називаючи його «другим писарем після Виговського». Характеризуючи його соціально-політичні погляди, автор стверджував, що Тетеря, як і Виговський, був представником української шляхти, «що пристала до козацько-селянського повстання, але злякалася його радикальності й намагалася відвернути його до «законних» і для неї звичних форм польської державности».

Окремо слід зупинитися на працях західноукраїнських істориків, які продовжували розвивати державницький напрям української історіографії. Здебільшого вони не відходили від традиційно негативного погляду на політичну діяльність П. Тетері. Так, І. Крип'якевич, характеризуючи програму гетьмана, зазначав, що «він не розумів потреби й значення Української держави, його бажання й змагання були зв'язані з Польщею, вважав себе немов польським урядовцем...».

Деяких питань, пов'язаних із періодом гетьманування Тетері, торкнувся і В. Герасимчук. Зокрема, досліджуючи характер його взаємин із І. Виговським, він припустив, що саме причетність Тетері до загибелі останнього зумовила політичний крах гетьмана. Герасимчук дійшов важливого висновку, що метою політичної діяльності Тетері, як і всіх патріотів, було об'єднання козацької України, але його помилкою стало намагання добитися цього «за поміччю польського меча й татарського аркана».

1928 р. з'явилася дисертація українського вченого Е. Юркова «Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezny w l. 1662–1665 (Rola polityczna)» (рукопис зберігається нині у Львівському обласному історичному архіві). Це була фактично перша спроба комплексного аналізу суспільно-політичних подій у козацькій Україні в 1662–1665 рр. та політики гетьмана Павла Тетері. Попри те, що дисертація побудована на досить обмеженій джерельній базі (переважно використовуються дані, наве-

дені в козацьких літописах, працях українських істориків М. Костомарова, В. Волка-Карачевського та В. Герасимчука, а також польських — В. Коховського, Т. Корзона, Ф. Равіти-Гавронського), в ній вперше зроблено спробу, відкинувши традиційну з часів козацьких літописів однозначну негативну оцінку діяльності П. Тетері, поглянути на нього як на людину свого часу. Можна цілком погодитися з думкою автора, що гетьманство Тетері припало на переломний момент у долі Української держави, — саме за його правління спостерігався пік впливу Польщі на Україну. Цим була продиктована необхідність проведення пропольської політики, коли гетьман «вихід зі складної ситуації бачив лише в допомозі короля». Проте, на думку Е. Юркова, «щира» пропольська позиція, яку демонстрував Тетеря, була лише засобом здійснення певних політичних задумів. До безумовної заслуги автора слід віднести й те, що він першим кваліфікував зовнішню політику Тетері як подвійну гру, причому ще від часу, коли той обіймав посаду польського комісара при гетьмані Ю. Хмельницькому. Будуючи своє дослідження на літописних даних, вчений дійшов висновку, що реальне гетьманування П. Тетері розпочалося вже з осені 1662 р., хоча він навіть не повідомляв про своє обрання до Варшави. На думку Юркова, це було викликано необхідністю проаналізувати внутрішньополітичну ситуацію в Україні та її зовнішньополітичне становище. Подальше зближення з Польщею Тетеря розглядав лише як один із альтернативних напрямів зовнішньої політики.

У 50–80 роках ХХ ст. українська історична наука переживала надзвичайно важкі часи. Непохитно панувала єдина концепція історії СРСР, яка й визначала напрями розвитку української історіографії та піддавала жорсткому контролю висновки дослідників. Ця ситуація безпосередньо вплинула й на вивчення проблем, що стосувалися періоду гетьманування П. Тетері. Проте навіть за таких «драконівських» умов українським історикам

здавалося робити значні кроки в дослідженні історії України XVII ст. З низки історичних праць, що з'явилися в цей час, слід виокремити роботи О. Апанович, В. Голобуцького, О. Компан та К. Стецюк. Діяльність П. Тетері вони традиційно негативно оцінюють. Зокрема, Голобуцький вважав, що Тетеря був поставлений на гетьманство польським урядом всупереч бажанню більшості козацтва й діяв лише задля власних політичних інтересів. Щоправда, автор відзначив його намагання шляхом компромісу досягнути об'єднання діаметрально налаштованих політичних сил: «З одного боку, він шукав союзників серед лівобережної старшини, а з другого — намагався заручитися підтримкою Запорожжя».

Характерною для історіографії 1960-х років стала оцінка діяльності П. Тетері, сформульована Л. Олійником. Він зазначав, що «П. Тетеря — жадібна до влади й лицемірна людина, яка заради срібла й золота батька свого не пожаліла би; людина, яка завжди була готова за гроші продати і себе, і Україну... Правління Тетері вело край до загибелі». Головну мету гетьмана та старшинського угруповання, що його підтримувало, автор вбачав у прагненні розправитися з визвольним рухом та зміцнити своє становище, для чого використовувалося гасло «визволення» Лівобережжя від московського панування.

Подібний підхід до вивчення проблем Руїни і зокрема гетьманування Тетері проявився і в тексті багатотомного видання «Історія Української РСР» (1979 р.). Гетьман розглядається лише як «слухняний ставленик шляхетської Польщі», «агент польських панів», а вибори правителя Лівобережної України на Ніжинській раді 1663 р. — як необхідний крок, «оскільки влада П. Тетері поширювалася лише на Правобережжя»; антипольські й антигетьманські повстання на Правобережжі в період 1663–1665 рр. трактувалися лише як прояви боротьби українського народу за возз'єднання з Росією. Загалом, слушною є думка відомого українського вчено-

го М. Брайчевського, що спроба затаврувати зрадниками низку українських історичних діячів XVII ст. була спричинена переважно тим, що «всі вони рано чи пізно змушені були виступити проти Росії».

Із початку 90-х років XX ст. в Україні розпочався новий період дослідження вітчизняної історії. Жвавий інтерес викликають питання українського державотворення. Це стосується й проблем виникнення, розвитку та загибелі Української козацької держави XVII ст. Першими спробами комплексного дослідження періоду гетьманування П. Тетері, його внутрішньої та зовнішньої політики стали наукові розвідки авторитетного українського історика Я. Дашкевича, який на основі документальних джерел по суті сформував новий погляд на особу гетьмана, розглядаючи його як представника свого часу й свого стану, зі всіма притаманними тогочасному суспільству вадами та позитивними якостями. Зокрема він зазначає, що «Тетеря як гетьман і як політичний діяч був фігурою дуже суперечливою, ... був у першу чергу політичним діячем і дуже зручним дипломатом, митцем подвійної гри. Міняючи свої політичні орієнтири (три: Москва, Варшава, Стамбул), він у мініатюрі повторив шлях Богдана Хмельницького». Продовжуючи цю думку, Дашкевич наголошував, що «в інших стабільних умовах Тетеря, при його здібностях та інтелектуальному рівні, був би видатною державотворчою особистістю. А так залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними». Важливим моментом названих праць є спроба визначити причини внутрішньої та зовнішньополітичного характеру, які призвели до краху намагання реалізувати політичну програму возз'єднання держави. Вперше дослідник порівняв політичні курси П. Тетері та Б. Хмельницького й визначив їхні спільні риси. Він також сформулював думку про існу-

вання «клану Хмельницького», членом якого був також і Тетеря.

Подібний підхід зустрічається і в роботі Н. Яковенко. Відкинувши оцінку Тетері як людини «нікчемної, жорстокої та користолюбної», вона зазначає, що «гетьман пов'язував майбутнє Козацької держави не з Москвою, а з Варшавою і немає нічого дивного, що сакраментальну дилему орієнтацій пробував розв'язати звичним правом шаблі, підкріпленої допомогою союзників — татар». Як одну з причин Руїни дослідниця називає незавершеність формування політичної еліти. У її середовищі вона виокремлює три основні течії: реєстрову старшину Війська Запорозького, шляхту, яка до Хмельниччини не була пов'язана з козацьким світом, та вихідців із простого люду. Саме до другої групи належав П. Тетеря, який став виразником її політичних прагнень. І якщо за життя Б. Хмельницького покаяна шляхта виявляла «готовність битися до кінця, загинути або перемогти», то після його смерті «на зміну протипольській знятості приходять спроби порозуміння». Про необхідність відходу від «панівної в українській історіографії односторонньої негативної оцінки ролі Тетері» говорить і В. Брехуненко, зазначаючи, що більш детальне вивчення документів періоду 1663–1665 рр., які зберігаються в польських архівах, створить для цього всі необхідні умови.

Важливим кроком у дослідженні суспільно-політичної історії України XVII ст., зокрема першої половини 1660-х років, стала розробка нової концепції історії Національно-визвольної війни українського народу, започаткована В. Смолієм та В. Степанковим. Згідно з нею, події з 1648 по 1676 р. були ланками єдиного процесу боротьби українського народу за визволення з-під влади польських панів та інших загарбників і створення незалежної національної держави, яка б охоплювала всі етнічні українські землі. З другої половини 1990-х років, прагнучи акцентувати увагу на процесах державо-

творення, кардинальних змінах у соціально-економічному та політичному житті держави, автори запропонували поняття «національна революція» щодо характеристики подій 1648–1676 рр. У цьому плані слід звернути увагу на міркування В. Степанкова, що зі смертю Б. Хмельницького боротьба за розв'язання головних завдань революції не припинилася, «хоча внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей та прорахунків уряду вона протікала у значно складніших умовах». Щодо політичного курсу гетьмана автори зазначають, що він зарекомендував себе «прибічником державної самостійності України,.. намагаючись домогтися возз'єднання козацької України, відновлення чинності умов Гадяцького договору». Науковці припускають, що він «мав добре продуманий план дій, спрямований на виведення держави з глибокої політичної кризи». І серцевиною цього плану була ідея соборності козацької України. Розглядаючи гетьманування П. Тетері як важливу складову одного з етапів революції, вони зазначають, що саме цей період характеризувався «відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України». Важливого висновку доходить В. Смолій у статті «Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави?». Він вважає, що основними причинами наростання напруженості в суспільстві цього часу були відсутність єдності козацької старшини й постійне втручання Росії, Польщі та Кримського ханства у внутрішні справи України. Крім того, відзначається особливий вплив на розвиток політичних процесів з боку представників вищого православного духовенства, які «нерідко ставали «каталізатором» внутрішніх та міжстанових конфліктів».

Серед наукових праць, що з'явилися останнім часом (починаючи з другої половини 1990-х років), доцільно виділити дослідження Т. Чухліба «Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Пів-

денно-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.)», В. Газіна «Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.)» (2007 р. було в видано монографію «Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет»), а також Н. Савчук «Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 — початок 1663 рр.)».

Окремі аспекти досліджуваної нами проблеми відображені в роботах російських істориків другої половини XIX ст. В. Ключевського, Д. Павліщева, А. Востокова, В. Ейнгорна та С. Соловйова. На відміну від тогочасних українських істориків-народників, вони оцінювали українське козацтво як анархічне, руйнівне середовище, не здатне здійснювати державне будівництво. Ця роль відводилася Росії як єдиній силі, здатній захистити державний елемент від руйнівних тенденцій, що ніс у собі український народ. Так, Ключевський вважав, що в основі безладу в Україні, який набув особливої сили після смерті Б. Хмельницького, були соціальні суперечності в самому козацькому середовищі: «це ворожнеча козацької старшини з рядовим козацтвом, «городовою та запорозькою черню», як тоді називали його в Україні». При цьому повністю ігнорувався дестабілізуючий вплив Росії на розвиток суспільно-політичних процесів у козацькій Україні.

Серед російських представників радянської історіографії, у чиїх працях ішлося про проблеми історії козацької України періоду гетьманування П. Тетері, слід назвати І. Галактіонова та О. Новосельського. Так, перший дослідив похід польських військ Яна Казимира в 1663–1664 рр. на Лівобережжя, приділивши увагу політичному аспекту цієї кампанії, зокрема переговорному процесу між представниками Польщі та Росії. Попри це у зазначеній роботі недооцінено участь українців (як з одного,

так і з іншого боку) в означених подіях та вплив українського фактора на результат походу.

Серед сучасних російських дослідників найбільший науковий доробок, що стосується історії України періоду Руїни, належить Т. Яковлевій. У своїх працях вона дає визначення самому процесу Руїни, який, на її думку, ознаменувався різким загостренням боротьби за владу, внутрішніми суперечностями та соціальною напругою, черговим спалахом громадянської війни, частю зміною гетьманів та посиленням втручання іноземних держав. Цей період Яковлева окреслила 1658–1687 рр. Проте варто погодитися з думкою В. Горобця, що дослідниця дає «вкрай суб'єктивні, упереджені характеристики» низці тогочасних українських політичних діячів. Так, не обходячи увагою особу П. Тетері й зазначаючи, що гетьман був, без сумніву, особистістю яскравою, дослідниця характеризує його як людину, що не гребувала будь-якими засобами для досягнення мети — гетьманської булави, а також класифікує його як переконаного полонофіла, причисляє його до відданих слуг Польщі, які «не рахувалися з інтересами України».

У польській історіографії «пальму першості» у дослідженні постаті П. Тетері слід віддати історику, археологу й етнографу ХІХ ст. Е. Руліковському. Більшість своїх праць він присвятив проблемам, пов'язаним із історією України. Серед них значне місце посідають дослідження історії українських шляхетських родин, тож не дивно, що його зацікавила й особа Павла Тетері. Безпосередньо життю та діяльності гетьмана присвячено роботу «Monografia Pawła Teteri», яка збереглася лише в рукописному вигляді у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. На жаль, вона дуже пошкоджена, тому не можна повною мірою її проаналізувати, проте це перша наукова праця, присвячена діяльності українського державного діяча. Автор звернув увагу на питання походження гетьмана. На його дум-

ку, є підстави вважати Тетерю-Моржковського представником давнього православного боярського роду Мошковських з Київщини.

Певний внесок у висвітлення окремих сторінок життя та діяльності українського гетьмана зробили польські вчені Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський, Л. Подгородецький, З. Вуйцік.

Загалом, характеризуючи польську історіографію, слід звернути увагу на явне ігнорування дослідниками ролі Української держави і відповідно — українського уряду й українського народу, а також намагання підмінити ці поняття лише козацтвом, не наділеним державними рисами.

Отже, аналіз стану досліджуваної нами проблеми дає підстави стверджувати, що сьогоденні здобутки вітчизняних та зарубіжних істориків є лише першими кроками на шляху осмислення ролі Павла Тетері в українській історії, його впливу на перебіг соціально-економічних та політичних процесів в Україні та довкола неї. Цілком погоджуємося зі слушним зауваженням Я. Дашкевича, що «Тетеря далі чекає на уважного дослідника».

ЗМІСТ

Вступ	3
Шлях до влади	17
Тіньове гетьманство	50
Перші спроби реалізації політичної програми і перші невдачі	60
Ніжинська трагедія	77
Із надією на об'єднання козацької України силами польського короля і кримського хана	95
Провал походу на Лівобережжя	116
Початок повстання 1664–1665 рр. на Правобережній Україні	135
Завершальний період повстання (січень — червень 1665 р.). Крах політичного курсу П. Тетері	174
Висновки	187
Список використаних джерел та літератури	197